

**ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
1990-ական թվականների ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ**

1980-ական թվականների վերջին-1990-ական թվականների սկզբին Հայաստանում արտաքին և ներքին տարբեր հանգամանքների բերումով սկսվեց մի գործընթաց, որի նպատակն էր անկախ ժողովրդավարական պետության ստեղծումը: Կարճ ժամանակահատվածում փորձ էր արվում անցնել այն ուղին, որ արևմտյան պետություններն անցել էին 1-2 հարյուրամյակների ընթացքում: Առանց այն էլ չափազանց բարդ փոխակերպման այդ գործընթացն ավելի էր դժվարանում մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով:

Երկրի ժողովրդավարացումը զուգորդվում էր մեկ համակարգից սոցիալիստականից, մեկ այլ համակարգի՝ կապիտալիստականին, անցմամբ: Անցում էր կատարվում ԽՍՀՄ-ից, որն իր կառուցվածքով դաշնային էր, ունիտար պետության: Մոտ 7 տասնամյակների ընթացքում ձևավորված քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և այլ բնույթի կապերը հանկարծ կտրվել էին, և Հայաստանը հայտնվել էր նոր աշխարհաքաղաքական իրողության մեջ: ԽՍՀՄ-ի և սոցիալիստական ճամբարի փլուզումն առաջացրեց նաև զլուրբ փոփոխություններ աշխարհում, ուժերի նոր հարաբերակցություն և դրա հետ կապված հակասություն՝ Հայաստանում դեռևս 18-րդ դարի սկզբին ձևավորված և ավանդական դարձած ռուսական կողմնորոշման և արևմտյանի միջև: Ռուսաստանը փոխակերպման բարդ գործընթացների մեջ էր և ժամանակավորապես թուլացրել էր իր ազդեցությունը տարածաշրջանում, զրկվել «ավագ եղբոր» իր դերից: Արևմուտքը, որն անցել էր ժողովրդավարացման երկարատև ուղի, ավելի գրավիչ էր թվում, բայց արևմտյան (ավելի շատ ֆրանսիական) մոդելի փոխադրումը հայ իրականության մեջ դրական արդյունք չտվեց: Անցման շրջանի համար մեծ դեր է խաղում պատմական փորձը և ժողովրդավարությանը նախորդող ավտորիտար վարչակարգի բնույթը: Կարևոր էր նաև քաղաքական էլիտայի ներսում ուժերի հարաբերակցությունը: Այդ տեսակետից Հայաստանն այդքան էլ նպաստավոր պայմաններում չէր, ուստի մեծ բացթողում էր, որ չմշակվեց անցումային փուլն արագ հաղթահարելու ազգային մեխանիզմը: Անցումային շրջանում պետք էր՝

1. իրականացվեր ժողովրդավարական համակարգի քաղաքական ինստիտուցիոնալացումը, կարգավորվեին փոխհարաբերությունները քաղաքական համակարգի հիմնական կողմերի միջև /պետություն-կուսակցություններ-հասարակական կազմակերպություններ/,

2. ստեղծվեր ժողովրդավարական պետության իրավական դաշտը,

3. կիրառվեին քաղաքական գործընթացների կարգավորման որակապես նոր մեթոդներ,

4. կայունացվեց սոցիալ-տնտեսական զարգացումը, պլանային տնտեսությունից անցում կատարվեց շուկայական տնտեսության,

5. պայմաններ ստեղծվեին քաղաքացիական հասարակության զարգացման համար:

Անցումային փուլը հաղթահարելու մեխանիզմի առաջադրումը խիստ անհրաժեշտ էր, քանի որ արտակարգ ներքին և արտաքին պայմաններն ամենևին էլ չէին նպաստում ժողովրդավարության զարգացմանը: Արտակարգ պայմանները հաճախ դրդում էին ծայրահեղ լուծումներ որոնել, իսկ ծայրահեղականությունը երբեմն ինքնին արդեն նշանակում է նահանջ ժողովրդավարությունից: Դժվար էր ստեղծել ժողովրդավարական պետություն, բնույթով ավտորիտար հասարակությունում, որի բոլոր օղակները, սկսած ընտանիքից և վերջացրած քաղաքական էլիտայով, կառուցված էին ավտորիտար սկզբունքով: 1988թ. ժողովրդի միասնությունը, նրա աճած ակտիվությունը և բարձր կրթական մակարդակը, լավ նախապայման էին քաղաքացիական հասարակության զարգացման համար, սակայն նորաթուխ իշխանությունները չնպաստեցին, իսկ հետագայում նաև խոչընդոտեցին դրան: Ժողովրդավարական ինստիտուտների ստեղծումը /ժողովրդավարության «ինստիտուցիոնալ դիզայնը»/ կարճ տևեց, բայց դեռ ժամանակ էր պետք, որ դրանք սկսեին լիարժեք գործել: Ժողովրդավարական մշակույթը ձևավորված չէր, և քաղաքական համակարգի հիմնական կողմերի միջև ծավալված թեժ պայքարը ընթացավ «խաղի կանոնների» խախտումներով: Ընդհանրապես յուրաքանչյուր ժողովրդավարական պետության մեջ քաղաքական պայքարը տարբեր կուսակցությունների միջև բնականոն և նույնիսկ անհրաժեշտ երևույթ է: Դեռևս Մոնտեսքիոն էր նկատել, որ եթե որևէ պետության մեջ չկա պայքար տարբեր խմբավորումների միջև և ամեն ինչ հանգիստ է, ապա այդ պետության մեջ չկա ազատություն: Եվ իսկապես, բոլոր ժողովրդավարական պետություններում քաղաքական պայքարը ընդունելի է և անհրաժեշտ, եթե համապատասխանում է «քաղաքական խաղի» կանոններին, սակայն ամբողջատիրությունից ժողովրդավարության անցման պայմաններում, երբ չկա ձևավորված նոր սոցիալ-քաղաքական կառուցվածք, քաղաքացիական հասարակությունը թույլ է, և եթե երկիրը գտնվում է պատերազմական վիճակում, ապա այդ պայքարը կարող է խիստ վտանգավոր լինել, հատկապես, երբ քաղաքական պայքարը կուսակցությունների կամ իշխանության և ընդդիմության միջև վեր է ածվում ծայրահեղ անհանդուրժողականության: ԶՂԸ-ն, որպես իշխանության կուսակցություն, չունենալով ժողովրդավարական զարգացման երկարամյա փորձ, չէր կարող հանդիսանալ ժողովրդավարական մշակույթը ձևավորող ուժ: Եթե մինչ իշխանության գալը ԶՂԸ-ի

ղեկավարները խոսում էին բոլոր ուժերի համախմբման մասին, ապա այժմ գտնում էին, որ ՀՀ-ն միակ ուժն է, որ կարող է լուծել հանրապետության առջև ծառացած խնդիրները: Հատկապես մեծ բացթողումներ եղան կադրային քաղաքականության մեջ: Իհարկե ՀՀ-ն չէր կարող երկու-երեք տարվա ընթացքում ստեղծել պետության բոլոր պահանջները բավարարող կադրեր, բայց մեծ սխալ էր, որ կադրային քաղաքականության մեջ ավելի հաճախ հաշվի էր առնվում ոչ թե պրոֆեսիոնալիզմը, այլ՝ անձնական նվիրվածությունը:

Իշխանության եկած ուժերը պատրաստ չէին դրան: Հայտնվելով անսահմանափակ հնարավորությունների և ֆինանսական ռեսուրսների առջև, նրանք չդիմացան այդ մեծ գաթակաղությանը: Սկսվեց այլասերման մի գործընթաց, որը շատ նման էր Ասիայի և Աֆրիկայի ազատագրված երկրների նմանատիպ գործընթացներին: ՀՀ-ն, որը ստեղծվել էր ազգային-ազատագրական պայքարի ընթացքում, ենթարկվեց փոխակերպման: Նրա շարքային անդամների ակտիվությունը նվազեց, նրանից անջատվեցին և նոր կուսակցություններ ստեղծեցին առավել արմատական տրամադրված խմբերը: Երկրի քաղաքական և տնտեսական էլիտան ձևավորվեց գանձագողության, արտասահմանյան վարկերի յուրացման, կոռուպցիայի խորացման միջոցով:

Ժողովրդավարացման գործընթացների համար վատ նախապայման էր պատերազմը: Բոլոր պատերազմող երկրներում, հատկապես, եթե չկան ժողովրդավարության կայուն կառույցներ, պատերազմական գործունե խիստ բացասական հետևանքներ է ունենում: Այսպես՝

1. Իշխանությունների սխալները և կամայականությունները արդարացնում էին դարաբաղյան պատերազմով: Հասարակության ակտիվ խմբերը, որոնք ունակ էին խոչընդոտել այլասերմանը «զինաթափվում էին» նորանկախ պետության անվտանգության ապահովման և այդ իսկ պատճառով իշխանություններին արտակարգ լիազորություններով օժտելու, իսկ երբեմն նաև հանցագործ ամենաթողության, «անհրաժեշտության» առջև:

2. Հայաստանը հայտնվեց շրջափակման մեջ, որը աղետալի երկրաշարժ ապրած հանրապետության համար, տնտեսական և վառելիքաէներգետիկ ճգնաժամի պայմաններում կրկնակի հարված էր: Սակայն նկատվում էր նաև այդ հարցի շահարկումը իշխանությունների կողմից:

3. Պատերազմում զոհվում էր ազգի սերունդը: Հանուն գաղափարի, հայրենասիրական ազնիվ մղումով ճակատ մեկնած տղաները զրկվեցին Հայաստանում հասարակաամ-քաղաքական կյանքին մասնակցելու հնարավորությունից, իսկ պատերազմից վերադառնալուց հետո պարզվեց, որ «խաղից դուրս են» հայտնվել: Դա հետագայում ներքաղաքական գործընթացների և ձևավորված կառույցների քայքայման պատճառ դարձավ և քաղաքական կյանքում

աստիճանաբար աճեց ազգային ռազմա-քաղաքական էլիտայի դերը, որը ձևավորվել էր Դարաբաղյան պատերազմի ընթացքում: Դրա դրսևորումները ակնհայտ դարձան 1996 թվականին իշխանություն-ընդդիմություն սուր հակամարտության և հատկապես 1998 թվականի նախագահական ընտրությունների ընթացքում:

4. Պատերազմը ստեղծում է «ուժի պաշտամունք», որն արդարացված լինելով հանդերձ, պատերազմական պայմաններում գտնվող երկրի արտաքին քաղաքականության մեջ, կործանարար է, եթե փոխադրվում է ներքին քաղաքականության մեջ: Իսկ այդպիսի փոխադրումը սովորաբար անխուսափելի է:

«Պատերազմական գործոնի» բացասական ազդեցությունից խուսափելու շատ փոքր հնարավորություն կար՝ հասարակության մեջ բարոյականության մթնոլորտի ապահովումը: Դա հնարավոր կլիներ միայն այն դեպքում, երբ իշխանությունը կրող վերնախավը ժողովրդի հետ հավասարապես կիսեր դժվարությունները: Սակայն դա տեղի չունեցավ: Սկսվեց սոցիալական ուժեղ շերտավորում: Հասարակության մի մասի չքավորացումը, զուգորդվում էր մյուս մասի, որը մեծ մասամբ իշխանությանը մոտ կանգնած մարդիկ էին, հարստացմամբ: Բոլոր աղետներից ամենասարսափելին բարոյականության ճգնաժամն էր: Նույնիսկ, կարծես թե պետական կառույցներն սկսեցին հարմարեցվել իշխանություն կրող առանձին անձանց: Վերակառուցման ենթարկվեց Ազգային անվտանգության պետվարչությունը: Ներքին գործերի նախարարությունը, որը պետք է լիներ օրինականության ապահովման երաշխիքը, ինքը սկսեց աղմկալի խախտումներ կատարել: Այն ղեկավարվում էր «Ղարաբաղ» կոմիտեի նախկին անդամներից մեկի՝ գրող և հասարակական գործիչ Վ.Սիրադեղյանի կողմից և ըստ նույն կոմիտեի անդամ Ա. Մանուչարյանի գնահատականի՝ «դուրս էր հսկողությունից, դուրս էր իշխանությունից»: «Ղարաբաղ» կոմիտեն հասարակության որոշ մասի մեջ մեծ հեղինակություն ունեցող կազմակերպություններից էր: Ճիշտ է, այն ՀՀԸ-ի ստեղծումից հետո լուծարվել էր, բայց դրանից հետո դեռ որոշ ժամանակ նրա ղեկավարները ժողովրդի կողմից դեռ ընկալվում էին որպես մեկ միասնական ուժ: Իրավախախտումների մեջ փոխադարձ մեղադրանքները, անպարկեշտ արտահայտությունները միմյանց հասցեին, խորացնում էին քաղաքական ճգնաժամը: Ընկնում էր ոչ միայն կառավարող կուսակցության վարկանիշը, այլև՝ ընդհանրապես բոլոր կուսակցությունների: Այսպես, ՀՀ ԳԱԱ սոցիալական հետազոտությունների կենտրոնի տվյալների համաձայն 1994թ. սկզբին ՀՀԸ-ին համակրում էր երևանցիների 3 %-ը, Կոմկուսին՝ 13,7 %-ը, ՀԳԴ-ին՝ 11,3 %-ը, ԱԻՄ-ին՝ 3 %-ը, ՈԱԿ-ին՝ 2%-ը, ՀԴԿ-ին՝ 1,7%-ը¹: Նույն

¹ «Ազգ», 1994, փետրվարի 5,

թվականի օգոստոսին /զինադարի կնքումից հետո/ ՀՀ-ին համարվում էր՝ 7%-ը, ՀՀԴ-ին՝ 15 %-ը, ՀԿԿ-ին՝ 18%-ը, ԱԽՄ-ին՝ 1,52% ը²:

Իշխանության կողմից հաստատած ստվերային հարկերի պատճառով գործարար մարդիկ նախընտրում էին հեռանալ Հայաստանից: Հայաստանում մնում էին միայն իշխանության հետ «կլիենտական հարաբերություններով» կապված գործարարները, որոնք հսկայական հարստություն կուտակելով, դառնում էին խոշոր մեծատերեր: Պաշտոնյաները չէին էլ թաքցնում, որ մեզանում «պետությունն ու պետականությունը խիստ անձնավորված են, և գործում է միայն խմբակայնության սկզբունքը»³: Ղարաբաղյան հիմնահարցի երկարատև շահարկումը սոցիալ-տնտեսական արտակարգ ծանր պայմաններում գտնվող հայաստանցիների համար աստիճանաբար արժեզրկեց գաղափարը, և պատահական չէ, որ 1994 թվականին զինադարից հետո առաջին պլան մղվեցին սոցիալական արդարության հիմնահարցերը: Սոցիալական արդարության ապահովման և ղարաբաղյան հարցի լուծման շուրջ առաջացած հակասությունները ոչ միայն սրեցին իշխանություն-ընդդիմություն, իշխանություն-ժողովուրդ հակասությունները, այլև ներիշխանական ճգնաժամ առաջացրին: Այդ իրավիճակից դուրս գալու համար քաղաքական վերնախավը, փաստորեն, բռնազավթեց իշխանությունը:

Ժողովրդավարացման գործընթացի կասեցման մասին էր վկայում մամուլի օրգանների, լրագրողների վրա հարձակումները և ծեծկրտոցը /օրինակ՝ «Ազգ»-ի, «Գոլոս Արմենիի» թղթակիցների, որոշ հեռուստալրագրողների/, ինչպես նաև տարբեր կուսակցությունների անդամների ահաբեկումն ու ծեծը /օրինակ՝ ԱԺՄ-ի անդամներ Դ. Վարդանյանի, Ա. Սադոյանի, Ս. Ավագյանի, Շ. Զոչարյանի/, հայտնի զործիչների սպանությունը /օրինակ՝ 1993թ. Դանդիլյանի սպանությունը, 1994թ. դեկտեմբերին Հ. Գալստյանի սպանությունը/:

Ժողովուրդն աստիճանաբար օտարվում էր և դառնում անտարբեր: Բաց թողնվեց քաղաքացիական հասարակության ստեղծման հնարավորությունը, որը ժողովրդավարական պետության կարևորագույն նախապայմաններից էր: Իշխանություններն այլևս չէին կրում ժողովրդի քաղաքական ազդեցությունը աստիճանաբար դառնալով ավելի ինքնապասարկող և կոռումպացված: Ընտությունները, մրցակցության տեսակետից լինելով մեծ մասամբ ազատ, ընտրարշավի անցկացման հնարավորությունների և արդյունքների առումով արդարացի չէին: Սկսեցին խախտվել մարդու իրավունքները: Մի խումբ մարդիկ օրենքից վեր կանգնեցին: Երկրում ստեղծվեց «ավտորիտար իրադրություն», որը հատուկ է հետխորհրդային որոշ հանրապետություններին: Տիրապետող ուժը երկրում ՀՀ-ն էր, դրա հետ մեկտեղ աստիճանաբար սկսեցին գերակշռել ոչ ֆորմալ

² «Ազգ», 1994, օգոստոսի 10,

³ «Ազգ», 1994, փետրվարի 4:

քաղաքական ինստիտուտները: Խախտվում էր իշխանության տարբեր ճյուղերի տարանջատվածության սկզբունքը: Ձանգվածային լրատվության միջոցների ազատությունը բառնում էր ձևական: Կուսակցությունների դերը նվազում էր: Ընդդիմությունը ձևավորվում էր ոչ թե միասնական գաղափարական հենքի վրա, այլ՝ «ընդդեմ իշխանության» սկզբունքով: Այդպիսի ընդդիմությունը ընդունված է անվանել «բացասական կոնսենսուսի ընդդիմություն»: Այն ժամանակավոր բնույթ է կրում և անհաջողության դեպքում կարող է պառակտվել (դրա վառ օրինակն է 1996թ. սեպտեմբերյան դեպքերից հետո ստեղծված իրադրությունը): Իշխանափոխությունը ժողովրդավարական մեխանիզմներով անհնարին դարձավ: 1995 թ. մայիսի 30-ի ընտրությունները վատ նախադեպ դարձան և այնուհետև բազմիցս կրկնվեցին այլ սցենարներով: Ժողովրդավարությունը սկսեց «տեղապտույտ» ապրել: